

**MÜZAKİRƏ VƏ DİSKUSSIYA
ОБСУЖДЕНИЯ И ДИСКУССИИ
DEBATES AND DISCUSSIONS**

*YILMAZ ÖZKAYA (Türkiye)**

**TERCÜMAN GAZETESİNDE ÇUVAŞLAR VE İSMAİL GASPIRALI'NIN
MÜSLÜMAN OLMAYAN TÜRKLERE BAKIŞI**

Özet

İsmail Gaspıralı, 19. yy.ın sonlarında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde Tercüman gazetesini yayımlayarak Çarlık Dönemi'nde Rusya Türklerinin / Müslümanlarının yenileşme hareketlerinde, modernleşmesinde ve milli bilinçlerinin uyanmasında önemli faaliyetler yürüten bir gazeteci ve düşünce adamıdır. 1883-1918 yılları arasında 35 yıllık kesintisiz bir yayın hayatına sahip olan Tercüman gazetesinin banisidir. Gazete sadece Bahçesaray'da yayımlanmış olmasına rağmen bütün Türk dünyasına hitap etmesi, ortak edebî yazı dilinde yayımlanması ve ortak Türk ulusu oluşturma fikrine hizmet ettiği için İstanbul'dan Kaşkar'a kadar okuyucu kitlesine sahip olmuştur.

İsmail Gaspıralı gazetesinde Türk topluluklarını ele alırken Türk kimliği ile değil onların Müslüman kimliği üzerinde durmuştur. Bunun sebebi 19. yy.ın sonlarında Türk, Kazak, Kırgız, Tatar, Azeri vs. gibi kimliklerin henüz nasyonalist hareketlerin etkisiyle gün yüzüne çıkmaması ve kimliğin Müslümanlık olarak algılanması olarak değerlendirilebilir. Bu yüzden hem Gaspıralı hem de onun takipçileri (Örn. Yusuf Akçura) Müslüman olmayan Türk toplulukları üzerinde fazla durmamışlar ve genel Türklük coğrafyası içerisinde bu topluluklara fazla önem vermemişlerdir. Çuvaşlar ve Müslüman olmayan Türk toplulukları yaşamları, örf adetleri, Rusya içindeki konumlarıyla Tercüman gazetesi sütunlarında yer alsa da bu topluluklarla ilgili yazılar genel itibarıyla azdır. Bu makalede Tercüman'da bu topluluklarla ilgili yazılar (özellikle Çuvaşlar özelinde) değerlendirilecek ve İsmail Gaspıralı'nın bu topluluklara bakışı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi, Rusya Müslümanları, Çuvaşlar, Yusuf Akçura.*

Giriş

Gayrimüslim Türklerin, özellikle Kazan Türklerine yakınlığı sebebiyle Hristiyan Çuvaşların Tercüman gazetesindeki haberlerine geçmeden evvel Gaspıralı ve ceditçi aydınların kimlik algısını değerlendirmek gerekiyor. Daha Rusya Müslümanları arasında kimlik tartışmalarının başlamadığı bir dönemde özellikle

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yrd. Doç. Dr. E-mail: yilmaz.ozkaya@ege.edu.tr

eğitim faaliyetleriyle ön plana çıkan İsmail Gaspıralı'nın “modern bir Türk ulusu” oluşturma fikrinin temel hazırlıkları üzerinde birkaç değerlendirme yapmak konunun daha iyi anlaşılması için yeterli olacaktır.

İsmail Gaspıralı, Rusya Türkleri / Müslümanları gaflet uykusu içerisindeyken ortaya attığı fikirleri ve faaliyetleriyle Müslüman Türklere yön vermiş bir gazeteci ve fikir adamıdır. Daha Tercüman gazetesini çıkarmadan evvel Tavrıda gazetesinde yayımlamış olduğu *Rusya Müslümanları* ve *Bahçesaray Mektupları* adlı makalelerde yapacağı bütün faaliyetlerinin bir planını vermiştir aslında. 1883'te çıkarmış olduğu Tercüman gazetesini Bahçesaray'dan Kaşgar'a kadar ulaştırmayı hedefleyen Gaspıralı bunun için “ortak edebi bir yazı dili”ni de bir araç olarak kullanmıştır. Müslüman Türk dünyasında alfabe birliğini sağlamak, ortak edebî yazı dili vücuda getirmek, dinin birleştirici özelliğini kullanmak isteyen İsmail Bey'in asıl amacı bütün Türkçü bir görüşle kültürel bağlamda ortak bir Türk ulusu oluşturmak istemesidir.

Osmanlı toprakları da dahil olmak üzere bütün Türkçülük fikrinin 19. yy.ın sonlarında özellikle Türk dünyasındaki aydınlar tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir. Osmanlı topraklarındaki aydınlardan farklı olarak Akçura'da bu “bütün Türkçülük” anlayışı akrabası olarak da bildiğimiz İsmail Gaspıralı'dan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu yüzden Osmanlı coğrafyasında gelişen Türkçülük faaliyeti Rusya Müslümanlarının faaliyetlerinden daha geç bir devre rastlar. Osmanlı'nın son dönemi gerek siyasî gerekse toplumsal problemlerin baş gösterdiği bir devirdir. Bu yüzden siyasî yapının çöküşünü engellemek için birçok fikir akımı ortaya atılmış fakat son çare olarak Türkçülük cereyanı başarılı olmuştur. Fakat Rusya Müslümanları arasında İsmail Gaspıralı'nın “modern bir Türk ulusu” oluşturma fikrinin bir tezahürü olarak ortaya çıkan İslamcılık temelli Türkçülük faaliyeti Osmanlıdaki Türkçülüğten çok önce zuhur etmiştir. (Özkaya, 2014: 82) “İstanbul ile Orta Asya, Kırım, Kafkaslar ve Volga bölgesi arasında çeşitli dinî bağların mevcudiyetine rağmen Pan-İslamizm, Pan-Türkizm Rusya'da fazla Osmanlı girdisi olmadan bağımsız olarak gelişti. Dahası, Rusya'daki Pan-İslamizm, Pan-Türkizm ile Osmanlı İmparatorluğu'nda Abdülhamit'in İslamizmi arasında çok fark vardı. Her ikisi de nefsi müdafaa ve birleştirici, milliyetçi hareketlerdi ve doğal olarak birbirinin desteğini aradılar fakat her biri kendi alanında ayrı ayrı faaliyet gösterdi ve gelişti.” (Karpas 2001: 123) Rusya Müslümanları için “Pan-Türkizm, yani bütün Müslüman birliği, ayakta kalabilmenin tek çaresiydi. Bu günümüzde Osmanlı İmparatorluğu'nda veya Arap dünyasının geri kalan kısmında olduğu gibi siyasî ve felsefî bir egzersiz değil, pratik ve hayati bir zorunluluktur.” (Beningsen 1984: 40)

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Rusya Müslümanları arasında 1905 Rus Meşrutiyeti'nden sonra mahalli dilde gazeteler ortaya çıkmaya başlamış, buna paralel olarak Avrupa'daki nasyonalist hareketlerin de etkisiyle mahalli kimlikler birer milli kimlik haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu hareket ayrıca Rusya'daki sosyal-demokrat hareketin çizgisinde yürüyordu. Diğer taraftan İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit hareketiyle başlattığı modern eğitim hayatı meyvelerini vermeye

başlamış ve Rusya coğrafyasında bütün Türkçülük anlayışını temsil eden bir aydın kitlesi zuhur etmiştir. Bu aydınlar siyasal anlamda olmamak şartıyla İslamcılığı bir zemin olarak kabul edip Türkçülük cereyanına katılmışlardır ve Rusya Müslümanlarının siyasal hayatlarında önemli bir yeri olan Rusya Müslümanları Kongreleri de bu zemin üzerinde gerçekleşmiştir. (Özkaya, 2014: 82) “Pan-İslamcılık ve Pan-Türkçülük on dokuzuncu yüzyıl Rusya’sında milletlerin oluşumu ve oradaki Müslümanlar arasında milliyetçiliğin doğuşu sürecinin bir parçası olarak ortaya çıktı. Birbirine ayrılmaz şekilde bağlı bu iki hareket Rusya’nın çeşitli Müslüman topluluklarının mücadelesinde ileri bir aşamayı temsil ediyordu (Karpas 2001: 121).

Rusya Müslümanları arasında ceditçi aydınlar için din, dil ve kimlik algısı birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bu bağlamda İsmail Bey’in 1891’de Rusya’da yayımlanan Novoye Vremya gazetesi ile giriştiği tartışma dikkat çekicidir. Söz konusu gazetenin İsmail Bey’e ithamları ve Gaspıralı’nın cevapları onun fikirlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İsmail imzalı *Gerekli Cevap* adlı yazıda bu tartışma şu şekilde yer almıştır:

...cenap muharrir bize öpke edecek olup ziyade kaçırmışlar, ziyan yok. Bade Rusya memalikinde Tatar, Başkırt, Kırgız, Kazak, Nogay ve sair cins halklar olup bunların dinleri hep İslam ise de dilleri başka başka olduğunu beyan ve bu halde bunların cümlesi için umumî olarak Rus dilinin intişarı maslahat olduğunu ve devlet dilinin umum beyninde intişarı memalik-i Osmaniye’de dahi efkâr edildiği Tercüman’da yazıldığını ilave ederek gene bize öpke ederek kusur buluyor. Tercüman Başkırt, Nogay, Kırgız, Tatar demeyip cümlesini birleştirip İslam ve İslamlar kelimeleri ile beyan ve işaret edip ayrıca bir İslam dili ile kalem çekiyor imiş.

Evet, İslamiyet kavim ve cinsi kabul etmiyor, İslâm olgaç, kim olsa olsun karındaştır. Kaysı mı Tatar’dan kaysı mı Sart’tan sen kim diye sual edilse “Müslüman’ım” cevabı alınır; işaret-i cins olan “Tatar”, “Nogay”, “Sart” ve emsali kelimeler gayrî muteber ve dahi hakaret rengi olan sözlerdir. Bunun için gazete de istimali caiz görülüyor. Gazeteden murat ahaliyi nefret ettirmek değil, celp etmektir. “Novoye Vremya” muharriri biz acizi sahib-i kudret ve evliyadan addetmiş gibi söyleniyor. Bizden bin sene mukaddem ve bizden son belki bin seneler daha mevcut olacak şeyler için bizi mesul tutmak istiyor. Acaip değil mi? Dilleri başka başka olan akvam için umumî dil tertip etmişiz. Kırgızlar, Sartlar, Tatarlar, Başkırtlar bizi anlıyorlar imiş. Anlıyorlar ise yazdığımız dil bunların dilidir. Acayip ha! Şöyle ki ya Tercüman bir sihirbazdır ya ki Novoye Vremya muharriri Bahçe-saray’da kırk birinci Amerika’yı keşfediyor, yani öküz tübinden buzav kısıyor. (İsmail 1891 / 16: 1-2)

Gaspıralı’nın bu yazıda işaret ettiği “İslam dili” aslında Türkiye Türkçesine yakın, umumî ortak Türk bir Türk lisanıdır. Farklı Türk topluluklarını kültürel bağlamda “tek bir Türk ulusu” fikrinde birleştirmek isteyen İsmail Bey, bunun için araç olarak da ortak bir Türk lisanını öngörmekte ve bu fikri üstü kapalı bir şekilde izah etmektedir. Bütün bunlarla beraber Rusya Müslümanları arasında Başkırt, Tatar, Nogay, Kırgız vs. gibi kimliklerini reddederek bu kimliklerin yerine birleştirici ve tanımlayıcı bir üst kimliğin yani İslam kimliğinin istimal edilmesini uygun

görmüştür. Bu düşünce daha sonra 20. yy.'ın başlarında İslamcılık ve Türkçülük fikirlerinin bir arada kullanılmasına zemin hazırlayacaktır.

Tercüman'da Çuvaşlar

Çuvaşların “milâttan sonra 4. yüzyılda Ostâ Asya'dan İdil'in batısına göç eden Bulgarların soyundan geldikleri yapılan filolojik ve tarihî araştırmalarla açıklık kazanmıştır. Rus kroniklerinde Çuvaşların adı 7. yy.'ın başlarında (ilk defa 1521'de) geçmeye başlamıştır” (Yüce: 1993). Dil açısından da bugünkü Çuvaşça'nın Bulgarların diline benzediği araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir (Ögel, 1984: 264; Roux, 2008: 108) 16. yy.'dan itibaren Rus işgaliyle başlayan Ruslaştırma ve Ortodokslastırma çalışmaları neticesinde Çuvaşlar her ne kadar kültürlerine bağlı kalmış olsalar da bu asimilasyon politikasından ciddi derecede etkilenmişlerdir.¹ Tercüman gazetesinde Çuvaş isminin geçtiği her yerde Çirmiş adı da geçmektedir. Orlando Figes'in Nataşa'nın Dansı adlı eserinde Çuvaşların Fin soyundan geldiği görüşü (Figes, 2002: 427) yanlış bir görüştür.² “Mordva ve Çirmişler Fin aslından Çuvaşlar da Türk menşelidir” (Kurat, 1987: 108). Konumuz itibariyle Çuvaşlar ve diğer gayrimüslim Türkler İslâm olmadıkları için Tercüman gazetesi sütunlarında çok fazla yer almaz. Gaspıralı ve onun takip eden bütün cedit aydınları Müslüman olmayan Türk unsurları görmezden gelmeseler bile Türk-İslâm dairesinin dışında tutarlar.

Tercüman gazetesinde Çuvaşlarla ilgili ilk yazı 1884 yılına aittir. İsmail imzalı *Bizler Adam Oluruz mu?* başlıklı yazıda Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının “zihin ve fehimden nakıs oldukları” görüşüne şiddetle karşı çıkar ve medeniyet bakımından İslâm olmadan evvel Türklerin medenî hayatı hakkında çok bilgi sahibi olmadıklarını fakat İslâmiyete geçildikten sonraki dönemlerde Müslüman Türklerin dünya medeniyetine çok fazla katkı sağladıklarını ifade eder. Bu yazıda tarihe atıfta bulunan Gaspıralı ilim ve fûnunda Müslüman Türkleri ön plana çıkarırken gayrimüslim Türkler ve diğer yabancı unsurları kıyas ölçüsü olarak kullanır:

...Bizler yani Türkî halkları, kimler ile iftihar edeceğiz?

Aramızdan ulûm, fûnûn, fehm u maişet bağçesini yaraşdıran, karangıda ziya beren, namı cihana malum hükemâ, ulemâ ve üdebâmız olmuş mu, bar mı?

Mal asramak, kervan ve yol basmak ve karbuz(?) saçmak amelinden maada hünerimiz olmayıp Samoyet, Çuvaş ve Çingane (Çigan) halkları gibi zihin ve akıl işlerinden mahrum kalmışız mı? Hayır ve bin mertebe hayır! Böyle zannedenler tarih bilmeyenlerdir ve bilenler ise ikrardan aciz ve mahrum

¹ Daha detaylı bilgi için Akdes Nimet Kurat'ın Rusya Tarihi adlı eserinde “İdil-Ural sahasındaki Türklerin ve Rus olmayan diğer kavimlerin durumu” başlıklı bölüme başvurulabilir.

² Çuvaşların etnografyasıyla ilgili geniş bilgi için bakınız: Çuvaşların Etnografyası, Zakir Kadiri, Türk Yurdu Yılı: Mart 1341 (1925) Cilt: 1 Sayı: 6; Ayrıca Çuvaşların tarihi ile ilgili İslam Ansiklopedisi Türkler maddesine de bakılabilir.

kalanlardır. Çünkü Türklerin ulûm ve fûnûn, sanayi ve maişet meydanında eserleri, hizmetleri vardır.

Uzundan uzak yazmaya yerimiz yok demiş idik. Az söz ile meseleyi ispat edeyik.

Türkler din-i İslam ile müşerref olmazdan burungı hal-leri çok malum değil ise de müslüman olgaç namları âlemde meşhur olduğu malumdur. Aralarından âdil ve kâmil hükümdarlar zuhur ettiği gibi ulema ve üdeba meydana çıkmıştır. Bunlar Arap-Fars değil Tataroğlu Tatarlar, Türk oğlu Türklerdir. Barçasını değil bir haylisini göstereyik.... (İsmail 1884 / 46, s.1

İsmail Bey bu yazısında sadece İslâm dünyasında değil bütün dünyada ortaya koyduğu çalışmalar ve fikirleriyle meşhur olan İbn-i Sinâ, Farabî gibi Türk-İslâm düşünürlerinden de örnek verme lüzumu görmüştür.

İftiraya Cevap başlıklı imzasız bir başka yazıda Rusya'nın Baltık Denizi civarında yaşayan Alman kökenli Protestan mezhebine bağlı bir topluluğun ruhanisi olan Dalton cenaplarına cevap verilmektedir. Bu yazıda Müslümanların devletine ve milletine bağlı olduğu ve gayrimüslimleri (Çuvaşlar da dahil olmak üzere) kendi dinlerine çağırmadıkları konusunda bir tartışma görülmektedir.

Rusya'da cami-i şerif çok olduğunu ve bazı halklardan İslâmiyeti kabul edenler görüldüğünü beyan edip Dalton yazıyor:

-Müslümanca, Tatarca yazılıp neşrolunan kitaplarda ehl-i Nasaraya ve demek oluyor ki Rusya'ya düşmanlık ibraz olunuyor. Mezkûr kitaplarda satırda bir mertebe "kâfir" lügatı yazılıp "cihad"tan ve Osmanlı padişahı cümle Müslümanın halifesi olduğundan bahsolunuyor. Bundan ise Nasraniyete ve Rusya devletine düşmanlık zahir oluyor. Ama Rusya senzorhanesi bu kitapları basıp neşretmeye ruhsat ve müsaade berip Nemselere yani Lotran mezheb-i Nasraniyesinde bulunanlara bu misilli müsaade verilmediğinden, mezkûr mezhepten ziyade İslâmlar himaye olunduğu anlaşılıyor."

Nemse ruhanisi bahsettiği meseleyi hall ve Müslüman kitaplarının neden bahsettiğini gösterir idik. Lâkin, bizden burun bu işe Profesör V. D. Smirnov dikkat edip Peterburg gazetesinde cevap ve reddiye yazmış. Kırım tarihini tertip eden işbu muallim Smirnov cenapları, Dalton'un kemâlen reddedip ve neşriyatı nâpak murad ile olduğunu anlaştırdı diyor:

-Dalton'un korktuğu şeyler korkunç değildir. İslâm kitaplarında "kâfir" lâfzı, Müslüman olmayan cümle akvam hakkında istimal olunuyor. Bizlere mahsus lâfızlar ayrıcadır. Meselâ, "Nasara", "İsevî", "Ruslar" gibi.

Cenap hürmetli profesörün bu beyanından son, bir söz koşulmaya yeterlik ise de Dalton cenaplarının gözünü bir kat daha açmak ve hatasını bildirmek için bir iki kelime daha koşmak münasip görüldü.

İslâmların din kitaplarında pek çok mevaddan bahsolunur ve bunların ekserisi Rus nizamları ile ittifak tüşmez. Lâkin, her neden bahsolunsa da hıyanet-i vatan ve devlet vaaz olunmaz. Bilâkis, vatana muhabbet ve devlete sadakat etmek gerek olduğun ilân ve tefelhüm edilir.

İtaatsizlik ve fesat talim ettiren bir kitap bar ise, Dalton beyan buyursun. Müslümanlara Lotran'dan ziyade müsaade berildiği yoktur. Ancak Müslüman iki ya üç kadın alabilir. Lâkin, Nemselere, Lotran'a bu müsaade berilmemiştir. Çünkü İslâm ve Lotran şeriatları başkadır. Dalton cenapları Rusya hükûmetinden bu imtiyazı talep etmiyordur ya!

Bazı halklardan bir iki mertebe İslâmiyeti kabul edenler görüldüğünü beyanından Dalton'un muradı, Rusya'da Lotran mezhebine adam davet etmeye ruhsat olmadığına öpke etmektir. Bir iki Çuvaş ya Mokşu Müslüman olduğundan bir nerse anlaşılmaz. Bunları davet eden olduğu yoktur. Bizim müftüler, ihvanlar ve mollalar bilirler ki Rusya'da Rus mezhebinden maada sair din ve mezheplere adam davet etmek nizamden mümkün değildir ve nizama muhalif cürmezler. Nemse ve Lotran ehl-i ruhanisinin bu yolda murat ve taleplerini işitseler, bizim mollalar taaccüp ederler. Çünkü nizama itaati borç bilirler. (1889/46: 1)

“Bir iki Çuvaş ya Mokşu Müslüman olduğundan bir nerse anlaşılmaz” sözleri İsmail Bey'in gayrimüslim Türklere bakışını göstermektedir. İslâm medeniyetine dahil olan Türk topluluklarının kültür ve medeniyetine dahil olan birkaç gayrimüslim Türk onun için pek ehemmiyet kesb etmemektedir. Hatta onları Türk bile görmemektedir. *Bizim Gazeteler* adlı bir yazıda “Mezkûr kelimeleri yazmış kişi Çuvaş ya Çırmış değildir. Özü bilmese de Türk oğlu Türk'tür. Ama Türk sözü istemeyip “katıştırmanız” dep yazdığı on altı kelime yedi kelime katıştırmış!” (1905/110: s.3) ifadeleri buna bir örnek teşkil eder. Dolayısıyla Gaspıralı Türklüğü İslâmdan ayırmayan bir görüştedir ve dinin Türkler için hem koruyucu hem de birleştirici bir unsur olduğunu sürekli tekrar etmektedir.

Nişlemek Gerek adlı bir başka yazıda Çuvaşlar, Ruslardan farksız görülmektedir:

...Eğer bir Volost'ta Müslüman ve Rus ve Çuvaş ve sairler bar ise cümlesi karındaş ve yoldaş gibi el ele berip bu senenin belasına karşı gayret ve tedâbir etmelidir. Cümle insanlar Huda'nın kulu Âdem as. evladındandır...

...İşbu nasihatleri derç edip cümle okuyuculara rica ederiz ki, komşuları ve dostları ile müşavere ve mülâhaza kılsınlar. Tarafımızdan bu bir emanet sözdür.

Sadakanın azı çoğu olmaz. Bir avuç un, bir kapık akça, bir aç balayı toydurur. Aç balalar ise az değildir. (1891/41, 1)

Bu metinden de anlaşılacağı üzere Müslüman kimliği bütün kimliklerin üzerinde görülmektedir. İsmail Bey, Rusya Müslümanları adlı makalesinde Ruslarla Müslüman Türklerin iki başlı kartalı oluşturduğunu ve Müslüman Türklerin de iyi birer vatandaş olarak devletine her daim hizmet ettiklerini bunun da Kuran'ın bir hükmü olduğunu söylüyordu. Dolayısıyla burada din birliği olmayan Çuvaşları Ruslardan farklı görülmeyerek onlarla sadece komşuluk ilişkilerinin yürütülmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Tercüman gazetesinde Çuvaşlarla ilgili verilen bir başka yazı Noveya Vremya gazetesinden alıntıdır. *Asılsız Korku* adlı yazıda Novoye Vremya'da naklen:

“Novoye Vremya” nam gazeteye yazıyorlar:

“Kazan vilâyeti Çistopol uyezdzinin 8. uçastka naçalnikine, Çuvaş Mecusîleri arasında rahatsızlık ve yalan haberler cereyan ettiği haber verilmiş. Bu haberlere göre, tahrir-i nüfustan, yani perepisten, hükûmetin muradı, Çuvaşları Hristiyan kaydetmek imiş. Bu yalanı reddederek, işin neden ibaret olduğunu anlatmak için, naçalnik, hemen Çuvaş karyesine yollanır. Cem olan ahali, naçalnikin sözüne kulak vermeyip üzerine hucum ettiği hâlde, naçalnik kaçıp kurtulmaya mecbur olur.

“Bu vakıadan ötürü teftiş ve muhakeme edilip, geçenlerde iş Çistopol şehrine gelmiş Kazan mahkemesinde bakıldı.

“Tahrir, nüfus-ı Kırım, Kafkaz ve Türkistan gibi çet vilâyetlerde kemal-ı emniyet ile kabul ve icra edildiği malûmdur. Asılsız ve yalan haberlere Kazan vilâyetinin Çuvaşları itimat ettikleri şayan-ı taaccüptür. Bu gibi sair tedabir-i lâzime icrasında Volgaboyu bazı vilâyetlerde emniyetsizlik eserleri defa defa görüldüğü ve bundan ötürü bir hayli avam muhakeme edilip cezalandığı surette, böyle yalan haberlerin zuhuruna sebep nedir ve bunlar nereden çıkıyorlar sualine cevap bulmak lâzımdır, zannederiz.

“Rusya’da cebren yaki hile ile hiçbir kes Hristiyan edilmeyip, yalnız kendi isteyen kabul edildiğini ahaliye güzelce malûm ve tefekkür etmek lâzımdır”. (1897/16: s.3)

Bu yazıda Müslüman bir Türk olarak kimsenin zorla Hristiyanlaştırılmadığını belirtiyor. Aslında kendisi Kazan'ın işgalinden itibaren II. Katerina dönemine kadar Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetini çok iyi bilmektedir. Bunu siyasî yazılarında üstü kapalı bir şekilde dile getirmiştir. Ama biz yazılarından takip ettiğimiz kadar Gaspıralı'nın bu konularda daha ılımlı bir siyaset izlediğini görmekteyiz. Bir gayrimüslimin de Müslümanlığa geçerken bunun zorla yapıldığını kişinin kendi özgür düşüncesiyle yaptığını ifade etmeye çalışmıştır.

İsmail Bey, Müslüman Türklerin, Ruslar tarafından Çuvaşlar ve Rusya'daki diğer gayrimüslümler gibi inorodets sayılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. *İno-doretslerin Mektepleri Hakkında Rusya'nın Siyaseti* adlı yazıda Rusların mekteplerde Ruslaştırma siyasetini nasıl ortaya koyulduğu anlatılır ve bunun da İlminski'nin programına uygun olduğundan bahsedilir. Fakat *Mühim Zaman Bu Zaman*

adlı yazıda Rusya Müslümanlarının Çuvaşlar ve diğer gayrimüslimler gibi inorodets sayılmaması, Ruslarla Müslümanların aynı milletin birer ferdi olarak görülmesi gerektiği önemle ifade edilmiştir:

Rusya Müslümanlarını mülk ve devlete duruben bend itmek ahâlîleri birleştirmek umûr-i devlet iktizasıdır. Din ve cins ve lisân tefâvütü buna mâni değildir. Çehreleri, tabiatları başka olan kardeşler bir hane, bir aile teşkil edebildikleri gibi cinsen, dinen başka olan akvâm-ı adâlet sayesinde kardeş gibi birleşip bir devlet bir heyet teşkil edebilirler.

Her vakt yazmakta idik hem şimdi tekrar ediyoruz ki Rusya'nın ahâlî-i islâmiyyesi Rusya'ya en ihlâşlı en emniyetli bende ve ihza olabilir. Lakin geçmiş yigirmi beş seneden beri teklif ve bazen icra edilmiş "Ruslaştırmak" usûlü ile değil bu usûl Müslümanları hiç Ruslaştırmayıp gönüllerine havf ve emniyetsizlik koyduğu bil-tecrübe malûmdur ve İlminski, Mirapiyaf ve emsali politikacıların teklifleri ve işleri ile Müslümanları Rusya'ya bend etmek değil Rusya'dan gönül çevirtmek yolunda bulundular. Metâlibleri evet bu değildir. Ama netice bu olacak idi. Bunların usûl-i efkârı devam etse idi ortaya büyük ve mühim bir mesele çıkacaktı. (1905/26: s. 1)

Bu yazıya göre diğer gayrimüslimler hem nüfus olarak Rusya'da azdır hem de Ruslar için sürekli problem teşkil etmektedir. Müslümanlar ise Rusya'da itaatli ve emniyetli büyük bir topluluktur. Müslümanların Ruslaştırılması bu itaat gösteren ahali için büyük bir yanlışlık olur. İyi bir vatandaş olarak görev yapan Müslüman ahaliyi kıskırtmak boşa çabadır. Hatta yazının devamında "Hukuk-î milliye ve şahsiyyeden böylece haberi ve itikadı olan ahâlî-i islâma bunun aksi olan efkârın ve tedabirin ne gibi sû-i tesîr edeceği mülâhaza edilsin. Müslümanların Çuvaş, Çirmiş derecesinde 'Inorodets' zannedilmesinde ne kadar gaflet olduğu anlaşılın." (1905/26: s.1) denmektedir. Böylece Müslüman dünyasını diğer gayrimüslimlerden tamamıyla ayırt eden bir düşünce Tercüman sütunlarında ifade edilmektedir. Gaspıralı daha da ileri giderek Hristiyan Çuvaşları Fin soylu bir halk olarak da görmektedir. İsmail Bey, Şehabeddin Mercani'nin *Müstefidü'l Ahval fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eserinde Çuvaşların ataları olarak İdil Bulgarlarını gösterdiğini iyi bilmektedir fakat Gaspıralı bu metinlerden de anlaşıldığı üzere Müslüman olmayan Türkleri her ne olursa olsun İslâm dairesinin dışında tutmaktadır. Buna en güzel örnek de yine Tercüman sütunlarında karşımıza çıkar. *İlminski Usulü* başlıklı yazıda:

Yanvar 24'te Peterburg'da İmparatorî Coğrafya Cemiyet-i İlmiyesi'nde Çiçerina nam muteber bir kız Volga vilâyetlerinde sakın gayri Rus halkların maari-fine dair şayan-ı dikkat bir beyanname okudu:

Mezkûre Çiçerina'nın malûmat verdiği göre gayri Ruslar için şimdiden sonra tesis olunacak şkolalarda halkların ana tilinde Rus hurufları ile tabedilmiş risaleler ders edilip, sıbyan hayli alışıp Rus hurufâtı ile ana tilini okup yazmaya bildikten sonra dersler Rusçaya çevrilecek imiş.

Bizim bildiğimize göre bu gibi şkolalardan Çirmiş, Çuvaş taifelerine fayda olsa da, Müslümanlar için hem tesis edilse hiç fayda mamul değildir; Rus hurufâtı

ile yazılmış Türkî elifbalar ve risaleler, cümle ahaliyi ziyade ürkütür; ehl-i umur bu hâlî bilmek, fikirlemek lâzımdır. Çuvaş arasında makul bir iş Müslüman arasında fayda vermez. Gayri Rus taifeler için edilen ve edilecek tedabirde Müslümanları başka görmek lâzımdır; çünkü, Müslümanlık başka bir âlemdir. (1906/10:1)

Kazan Türkleri arasında “Tatarca dinî, edebî kitapların artması, bunların Volga (İdil) boylarında halk arasında özellikle Hristiyanlaştırılmış Tatarlar (Kreşinler) arasında da okunmaya başlaması, Hristiyanlaştırmaya büyük darbe vurur. Çünkü o dönemde Mariler, Udmurtlar, Çuvaşlar arasında da Müslümanlaşma belirgin bir hâle gelmiştir. Rus misyonerleri de bu durumdan son derecede rahatsız olur, hükümete bu işin önünün alınmasını teklif ederler.” (Akpınar, 2010: 140) Yavuz Akpınar’ın 1905’e Kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat adlı yazısının devamında Tatar Edebiyatı Tarihi’nden şöyle bir alıntı da dikkat çekicidir:

“Rus yönetiminin bu sebeplerle Tatarca kitap basımını yasakladığı anlaşıyor. Kararın ne zaman alındığını bilmiyoruz, ama Ebrar Kerimullin’in bildirdiğine göre 1849’da Çarlığın yeni bir emriyle bu yasak kaldırılır.” (Akpınar, 2010: 140) Gayrimüslim Türklerin çeşitli vesilerle İslâmiyet’e geçişleri Tercüman gazetesi sütunlarında da yer almıştır. *Bizim Matbuat* adlı yazıda dört Çuvaş’ın Müslüman olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

Hürriyet-i dinîyeden istifade ederek dönme yazılıp kalmış kardeşlerimiz tutukları din-i İslâmî ilân ederek Müslüman defterlerine kaydedildikleri Kazan gazetelerinde görülmektedir. “Yıldız”da yazıldığına göre şah Mirza Karyesi’nde (Nifoç, Pallo, Tavn, Gözme) isimlerindeki dört Çuvaş bilfiil Müslümanlığa çıkıp (Nimet, Abdülalam, Davud ve Osman) isimleri ile tesmiye kılınmışlardır.

Tercüman yazılarında Müslüman olmayan Çuvaşlar ve diğer gayrimüslimler pek önem arz etmezken Müslümanlığı seçmiş olmaları kayda değer bir gelişme olarak addedilir. Bu da medeniyet dairesine Müslümanlığı seçerek girenleri ümmet anlayışı içerisinde değerlendirmek için kâfidir.

Gaspıralı’nın Müslümanları gayrimüslimlerden tamamen farklı bir konumda tutması diğer ceditçi aydınların da fikirlerinde yer almaktadır. İsmail Bey’in takipçilerinden, Türkçülük düşüncesi taraftarı Yusuf Akçura da Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanan *Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair* adlı makalede aynı görüşü sürdürmekte ve Müslüman olmayan Türklerden fazla bahsetmemektedir.

Bana verilen mevzu; Rusya’da sakin Türklerin hayat-ı medeniye, fikriye ve siyasiyelerine dairdir. Cümle vazih değil. Evvela “Rusya’daki Türkler” deniyor, tahdit etmek isteniyor. Mamafih bu da pek vasidir. Bu vusatle alınır da yine içinden çıkılmaz. Eski dünya yarım küresini göz önüne getiriniz! Orada üç kıta var. Garb-i şimaliye tesadüf eden ve yırtık paçavraya benzeyen garbî kısmını koparıp atıverin; Afrika denen parçayı insanların zayıf kolları ile çizdikleri kanaldan kırıpverin; sağdaki üç dört şibh-i cezireyi kesin. O vakit eski dünyanın asıl gövdesi kalır. İşte bu gövde tamamen Türk yeri, bizim mâl-i mevrusumuzdur. O Türk yer-

inde birçok akvam var. Yakutlardan tutunuz da Tibetliler, Kırgızlar, Kalmuklar, Başkurtlar, Tatarlar, Türkmenler, Türkler ilaahirihi...

Mezkûr kavimlerin hepsi aslen birdir, turanidirler. Lâkin bu kavimlerin bazıları İslam, bazıları eski Türk mezhebi: Şamani, bazıları Budiliğe girmişlerdir. Bunların hepsinden bahsedecek değilim. Bu akvamın medeniyetçe farkları gayet büyük, bunların içinde bir kısımları var, dince müslüman ve medeniyetçe birbirlerine yakın. Asıl size söyleyeceğim bunlardır.

Bunlar üç merkez etrafında toplanır:

1-Volga havzasındaki Türkler

2-Kaf Dağları cenubî, mavera-yı Kafkasdaki Türkler

3-Buhara, Taşkent, Semerkant ve etrafındaki Türkler. Demek bahsedeceğimiz Türkler bunlardır. Bir dereceye kadar tahdit ettik. (1908/39-40)

Gaspıralı ve onun takip eden bütün ceditçi aydınlar İslâm temelli bir Türkçülük anlayışını savunmuşlar ve kimliğin tek koruyucusu olarak da Müslümanlığı işaret etmişlerdir. Ceditçi aydınlar yenileşme ve modenleşme hareketlerinde başarıya ulaşmak için özellikle din adamlarını bu hareketin içinde tutmak istemişlerdir. Akçura'da bu makalesinde Müslüman Türk dünyasını bu şekilde tasnif etmiştir.

SONUÇ

On Dokuzuncu yüzyılın sonlarında ceditçi aydınlar Müslümanlığı Türkçülük fikrinden ayırt etmeden kullanmışlardır. Gerek Gaspıralı gerek onu takip edenler Rusya coğrafyası içerisinde Müslüman-Türk dünyasının büyük bir nüfuz ve nüfus teşkil ettiğini bildikleri için Gayrimüslim Türkleri bu dairenin içerisinde zikretmemişlerdir. Müslümanlık bu aydınlar için toplumu bir arada tutan en önemli unsurdur. Arap alfabesi de bu toplulukların birbirleriyle iletişimlerinde, birbirlerinden haberdar olmasında en önemli araçtır. Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı Türk kimliğinin en büyük kalkanı İslâmiyet olarak görülmüştür. Bu yüzden gayrimüslim Türkler ve diğer unsurlar İslâm medeniyet dairesinin dışında tutulmaktadır. Hatta Türk olmayan ama Müslüman olan Sartlar dahi İslâm medeniyet dairesinin içerisinde zikredilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Akçura, Yusuf (1908). “*Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair: I-IP*”, Sırat-ı Müstakim, c. 2, Sayı: 39-40, İstanbul.
2. Akpınar, Yavuz (2010). *1905’e Kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat I*, Yeni Türk Edebiyatı, Sayı: 2, Ekim, İstanbul.
3. Beningsen, Alexander (1984). *Panturkism and Panislamism in History and Today*, Central Asian Survey, 3 / 40.
4. Figes, Orlando (2002). Nataşa’nın Dansı (Rusya’nın Kültürel Tarihi), İnkılap Kitabevi, İstanbul.
5. İmzasız, *Asılsız Korku*, Tercüman, 22 Aprel 1897 – 2 Zilhicce 1314, Sayı 16, s. 3
6. İmzasız, *Bizim Gazeteler*, Tercüman, 30 Dekabr 1905 / 17 Zilkade 1323, Sayı: 110, S. 3

7. İmzasız, *İftiraya Cevap*, Tercüman, 30 Dekabr 1889 / 20 C.Evvvel 1307, Sayı: 46, s. 1
8. İmzasız, *İlminki Usulü*, Tercüman, 6 Fevral 1906 – 25 Zilhicce 1323, Sayı: 10, s. 1
9. İmzasız, *Mühim Zaman Bu Zaman*, Tercüman, 5 Aprel 1905 / 13 Safer 1323, Sayı: 26 s.1
10. İmzasız, *Nişlemek Gerek*, Tercüman, 25 Noyabr 1891 / 6 Cemaziyülevvel 1309; Sayı: 41
11. İsmail, *Bizler Adam Olurmuz mı?* Tercüman, 25 Dekabr 1884/19 R. Evvel 1302, Sayı: 46 S: 1
12. Kadiri, Zakir, *Çuvaşların Etnografyası*, Türk Yurdu, Yıl: Mart 1341 (1925) Cilt: 1 Sayı: 6
13. Kafesoğlu, İbrahim (1988). *Türkler*, İslâm Ansiklopedisi, MEB Basımevi, İstanbul.
14. Karpas, Kemal (2001). *İslâmın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Bilgi Ün. Yay., İstanbul.
15. Kurat, Akdes (1987). *Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara.
16. Nuri Yüce, “Çuvaşlar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuvaslar> (09.02.2021).
17. Ögel, Bahaeddin (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.
18. Özkaya, Yılmaz (2014). *Tercüman Gazetesi Çerçevesinde İsmail Gaspıralı ve Tatar Aydınları Arasındaki Kimlik Tartışmaları*, Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı, Kırklareli Ü. Yayınları, Kırklareli.
19. Roux, Jean Paul (2008). *Türklerin Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Йылмаз Озкайя (Турция)

Чуваши в газете «Терджуман» и взгляд Исмаила Гаспринского на тюрков-немусульман

Резюме

Исмаил Гаспринский - журналист и мыслитель, который, издавая газету «Терджуман» в городе Бахчисарай в Крыму в конце 19 века, осуществлял важную деятельность по возрождению, модернизации и пробуждению национального самосознания русских тюрков / мусульман в царский период. Он являлся основателем газеты «Терджуман», которая непрерывно издавалась в течение 35 лет, с 1883 по 1918 год. Хотя газета выходила только в Бахчисарае, она имела широкую читательскую аудиторию от Стамбула до Кашкара, потому что обращалась ко всему тюркскому миру, печаталась на общепринятом литературно-письменном языке и служила идее создания единой тюркской нации.

Исмаил Гаспринский, говоря в своей газете о тюркских общинах, сосредоточил внимание не на их тюркской, а на их мусульманской идентичности. Причиной этого можно считать тот факт, что такие идентичности, как турецкая, казахская, кир-

гизская, татарская, азербайджанская и др., в конце 19 века еще не подпали под влияние националистических движений и идентичность воспринималась как мусульманство. Поэтому и Гаспринский, и его последователи (например, Юсуф Акчур) не уделяли особого внимания немусульманским тюркским общинам и не придавали этим общинам большого значения в рамках общей тюркской географии. Хотя чувашские и немусульманские тюркские общины были включены в колонки газеты «Терджуман» с описанием их жизни, обычаев и местоположения в России, статей об этих общинах в общем немного. Нами будут рассмотрены статьи об этих сообществах (в особенности о чувашах) в газете «Терджуман» и взгляд Исмаила Гаспринского на эти сообщества.

Ключевые слова: *Исмаил Гаспринский, газета «Терджуман», мусульмане России, чуваш, Юсуф Акчур*

Yılmaz Ozkaya (Turkey)

Chuvashes in the Newspaper “Tercüman” and Ismail Gaspirali’s view to the non-Muslim Turks

Abstract

Ismail Gaspirali is a journalist and thinker carrying out important activities in the movement of innovation, in modernization and in the awakening of national consciousness of the Russian Turks / Muslims during the Tsarist Period by publishing the newspaper “Tercüman” in Bakhchysarai city of the Crimea at the end of the XIX century. He is the founder of the newspaper “Tercüman” having an interrupted broadcast life consisting of 35 years among 1883-1918. Although the newspaper was only published in Bakhchysarai, it has had collection of readers from Istanbul to Kashkar for appealing to the whole Turkic world, for broadcasting in the common literary written language and for serving to the thought of formation of the common Turkic nation.

Ismail Gaspirali has stopped on the Muslim identity of them, not on the Turkish identity when he handled the Turkish communities in his newspaper. The cause of this can be appreciated as not appearing of the identities of Turk, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Azerbaijani and etc. by the influence of the nationalist movements, yet and detecting of identity as being Muslim at the end of the XIX century. That’s why, both Gaspirali and his followers (e.g. Yusuf Akchura) haven’t emphasized more on the non-Muslim Turkic communities and haven’t attached much more importance to these communities in the common geography of Turkishness. Though the life, customs of Chuvashes and non-Muslim Turkic communities took place in the columns of the newspaper “Tercüman” with their locations in Russia, the writings about these communities are less generally. The articles related with these communities in “Tercüman” especially in particular for Chuvashes) will be evaluated and Ismail Gaspirali’s view to these communities will be emphasized.

Keywords: *Ismail Gaspirali, Newspaper “Tercüman”, Russian Muslims, Chuvashes, Yusuf Akchura.*